

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشکده هنرهای کاربردی

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته صنایع دستی

عنوان

روند تولید سفال قالبی در ایران، از دوره سلجوقی تا تیموری

استاد راهنما

دکتر محمدتقی آشوری

عنوان بخش عملی

ساخت مهرهای سفالین

استاد راهنمای بخش عملی

دکتر عباس اکبری

نگارش و تحقیق

مرضیه حسینی

شهریور ۱۳۹۱

تعهد نامه

اینجانب مرضیه حسینی اعلام می دارم که تمام فصل‌های این پایان نامه و اجزاء مربوط به آن برای اولین بار (توسط اینجانب) انجام شده است. برداشت از نوشته‌ها، کتب، پایان‌نامه‌ها، اسناد، مدارک و تصاویر پژوهشگران حقیقی یا حقوقی (فارسی و غیرفارسی) با ذکر مآخذ کامل و به شیوه تحقیق علمی صورت گرفته است.

بدیهی است در صورتی که خلاف موارد فوق اثبات شود مسوولیت آن مستقیماً به عهده اینجانب خواهد بود.

تاریخ ۱۳۹۱/۶/۲۱

امضاء

باتشکر از اساتید گرامی

دکتر محمدتقی آشوری و دکتر عباس اکبری

به پاس راهنمایی‌هایشان

تقدیم به

پدر و مادر صبورم

چکیده

استفاده از مهر و قالب در سفال‌گری، یکی از روش‌های فرم‌دهی و تزئین بدنه است. عمل قالب‌گیری در گذشته، به صورت فشردن قشر یکنواختی از گل، درون یک قالب منفی و نیز فشار دادن مهرهایی کوچک بر سطح گل انجام می‌گرفت؛ پیشینه‌ی سفال‌قالبی در ایران، به قبل از میلاد بازمی‌گردد. اما استفاده از قالب و مهر، در دوره اسلامی و به‌ویژه در دوره‌های میانی (سلجوقی تا تیموری) به اوج رسید.

هدف از این پژوهش که به شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی انجام گرفته، بررسی انواع تولیدات قالبی در ایران در دوره‌های میانی اسلامی و تعریف روندی برای تولید آن‌هاست. ضمن این‌که در ابتدا، به معرفی قالب‌های مورد استفاده برای ساخت چنین سفالینه‌هایی پرداخته و آن‌ها را دسته‌بندی می‌کند. باید عنوان کرد که همواره در بررسی سفال ایرانی و اسلامی، تکنیک‌های فرم‌دهی به بدنه در سایه‌ی تکنیک‌های لعاب‌دهی مورد اشاره قرار گرفته‌اند و این در حالی است که با توجه به روش‌های فرم‌دهی، می‌توان دسته‌بندی‌های متفاوتی از سفالینه‌ها را ارائه داد که حاوی مطالبی جدید خواهد بود. بنا بر نتایج حاصل از این پژوهش، در دوره‌های سلجوقی و خوارزم‌شاهی، تولید محصولات قالبی در ایران به اوج رسید. افزایش تقاضا و تلاش برای استفاده از روش‌های تولیدی سریع‌تر و تمایل عموم برای استفاده از کالاهای تجملاتی در این عصر، از عوامل گسترش تولیدات قالبی بود؛ اما مهم‌ترین دلیل این امر، پیدایش بدنه‌ی خمیرسنگی بود که با توجه به قابلیت‌هایی که داشت، سبب افزایش بی‌سابقه‌ی محصولات قالبی شد. بزرگ‌ترین گروه تولیدات قالبی در دوره سلجوقی و ایلخانی را، انواع ظروف تشکیل می‌دادند و کاشی‌ها، محراب‌ها، پیکرک‌ها و... در رده‌های بعدی قرار داشتند. پس از هجوم مغول و در دوره ایلخانی، ساخت ظروف سفالین و به تبع آن، ساخت نمونه‌های قالبی کاهش یافت. تولید برخی نمونه‌های قالبی دوره قبل (مثل میزهای کوچک و پیکرک‌ها) نیز تقریباً متوقف شد. اما به دلیل حمایت ایلخانان از معماری و تزئینات وابسته به آن، تولید کاشی‌ها که اکثراً به وسیله‌ی قالب ساخته می‌شدند، افزایش یافت. بسیاری از محراب‌ها و لوحه‌های قبر سرامیکی نیز در این عصر و با استفاده از قالب‌های تخت تولید شدند. در دوره تیموری، تکنیک معرق به تکنیکی غالب در کاشی‌کاری تبدیل شد و به تبع آن، تولید کاشی‌ها و محراب‌های قالبی کاهش یافت؛ هر چند در این دوره، هنوز برخی کاشی‌های منفرد، کاشی‌های یادبودی، لوحه‌های کوچک قبر و ... به روش قالبی ساخته می‌شدند، اما در مجموع تولید گونه‌های قالبی در این عهد، به پایین‌ترین میزان در دوره‌های میانی رسید. تولید ظروف و دیگر محصولات قالبی نیز به طرز ملموسی کاهش یافت که از دلایل آن، تأثیرپذیری از پرسلان‌های وارداتی از چین بود.

واژگان کلیدی: قالب، مهر، سفال‌قالبی، دوره سلجوقی تا تیموری.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات

- مقدمه..... ۱۰
- طرح مسأله‌ی تحقیق..... ۱۲
- سؤالات کلیدی تحقیق..... ۱۲
- پیشینه تحقیق..... ۱۲
- روش تحقیق و شیوه‌های مورد استفاده..... ۱۳

فصل دوم: قالب و مهر

- قالب..... ۱۵
- مهر..... ۱۹
- جنس قالب‌های مورد استفاده برای ساخت سفال..... ۲۱
- شیوه‌های ساخت قالب..... ۲۳
- مدل‌های اولیه برای ساخت قالب..... ۲۴
- دسته‌بندی قالب‌های مورد مطالعه..... ۲۸
- قالب‌های یک‌تکه..... ۲۹
- قالب‌های چند تکه..... ۳۲

فصل سوم: سفال قالبی در دوران سلجوقی و خوارزم‌شاهی

- سلجوقیان..... ۳۷
- خوارزم‌شاهیان..... ۴۰
- سفال ایران در دوره سلجوقی و خوارزم‌شاهی (۱۲-۱۳م / ۵-۷ه.ق)..... ۴۱
- بدنه‌ی خمیرسنگی..... ۴۳

- ٤٥ سفالینه‌های لعاب‌دار سفید
- ٤٧ سفالینه‌های لعاب‌دار تک‌رنگ
- ٥٠ سفالینه‌های لعاب‌دار لکابی
- ٥٠ سفالینه‌های لعاب‌دار سایه‌نما
- ٥١ سفالینه‌های منقوش زیرلعابی
- ٥٢ سفالینه‌های منقوش زرین‌فام
- ٥٥ سفالینه‌های منقوش رولعابی (مینایی)
- ٥٧ سفالینه‌های ساخته شده از گل رس معمولی
- ٦١ سفال قالبی در دوره سلجوقی
- ٦٢ سفالینه‌های قالبی از جنس گل رس معمولی
- ٦٢ سفالینه‌های رسی بدون لعاب
- ٦٧ سفالینه‌های رسی لعاب‌دار
- ٦٨ سفالینه‌های قالبی خمیرسنگی

فصل چهارم: سفال قالبی در دوران ایلخانی و تیموری

- ٧٩ ایلخانان (٦٥٦-٧٣٦ ه.ق / ١٢٥٨-١٣٣٦ م)
- ٨١ تیموریان (٧٧٢-٩١٢ ه.ق / ١٣٧٠-١٥٠٦ م)
- ٨٣ سفال در دوره ایلخانی
- ٨٤ گونه‌های سفال در دوره ایلخانی
- ٨٤ سفالینه‌های بدون لعاب
- ٨٥ سفالینه‌های لعاب‌دار تک‌رنگ
- ٨٦ سفالینه‌های لعاب‌دار لاجوردینه
- ٨٨ سفالینه‌های منقوش زیرلعابی سلطان آباد
- ٨٩ سفالینه‌های منقوش زرین فام

۹۳.....سفال در دوره تیموری.....

۹۵.....سفال قالبی در دوره ی ایلخانی و تیموری.....

۹۵.....سفالینه های قالبی لعاب دار.....

۱۰۰.....سفالینه های قالبی بدون لعاب.....

۱۰۱.....نتیجه گیری.....

بخش عملی

۱۰۳.....ساخت مهرهای سفالین.....

۱۰۵.....شرح کار عملی.....

۱۱۰.....فهرست منابع و مآخذ.....

.....پیوست.....

۱۱۴.....

فصل اول: کلیات

مقدمه

سفال‌گری ایران در دوره اسلامی، سرشار از گوناگونی در تزئین و تکنیک است. هنرمند ایرانی از روش‌های گوناگون تزئین بهره می‌گرفت تا ذهنیت خلاقش را در قالب تولید سفالینه‌های زیبا و متنوع، به تصویر کشد. استفاده از قالب و نیز مهرهای فشاری، از جمله تکنیک‌های فرم‌دهی و تزئین بدنه است که با کمک آن، آثاری زیبا در سفال‌گری ایرانی-اسلامی خلق شده است. اوج استفاده از قالب در ایران، در دوره‌های میانی اسلامی رخ داد.

به‌هنگام بررسی سفال و سفال‌گری ایران، در اغلب منابع، دسته‌بندی‌ها بر اساس تکنیک‌های لعاب‌دهی انجام گرفته است؛ حال آن‌که تکنیک‌های فرم‌دهی به بدنه (مانند چرخ‌کاری، قالب‌گیری و...) همواره در حاشیه مورد مطالعه و یا به عبارتی دقیق‌تر، مورد اشاره قرار گرفته‌اند. این پژوهش، به بررسی یکی از مهم‌ترین تکنیک‌های فرم‌دهی به بدنه و روند آن در دوره‌های میانی اسلامی در ایران پرداخته است؛ این پژوهش، کار خود را با بررسی پیشینه‌ی مهر و قالب‌های مورد استفاده برای ساخت سفال آغاز کرده و به معرفی قالب‌های مورد استفاده در دوره اسلامی می‌پردازد. سپس با استفاده از مطالب منابع مکتوب و نیز مطالعه‌ی تصویری، قالب‌ها را دسته‌بندی می‌کند؛ این دسته‌بندی در وهله‌ی نخست، بر اساس تعداد قطعات قالب‌ها صورت گرفته و سپس بنا بر فرم و نحوه‌ی اتصال قطعات و... به انجام رسیده است.

در فصل بعد، پس از اشاره‌ای به تاریخ سیاسی و فرهنگی دوره‌های میانی پیش از مغول (سلجوقی و خوارزم‌شاهی) به بررسی سفال و سفال‌گری در این عصر پرداخته می‌شود؛ بیان عواملی که باعث گسترش استفاده از قالب در این دوره شدند، در این بخش صورت گرفته و توضیحاتی در مورد گونه‌های سفال داده می‌شود. دسته‌بندی گونه‌های سفال سلجوقی، بنا بر تکنیک‌های لعاب‌دهی انجام می‌شود که با این کار می‌توان به رابطه بین نوع لعاب و تزئین قالبی پی برد. سپس در بخش سفال قالبی، تولیدات بر اساس کاربرد و فرم معرفی خواهند شد.

در فصل چهارم این پژوهش، روندی مشابه فصل دوم در مورد دوره‌های ایلخانی و تیموری صورت گرفته و سعی شده است که از تکرار مواردی که در فصل قبل عنوان شده است پرهیز شود. در پایان نیز نتایج حاصله از پژوهش، عنوان شده است.

در بخش عملی این پایان‌نامه، «ساخت مهرهای سفالین» در دستور کار قرار گرفته است؛ در شرح مراحل ساخت و استفاده از مهرهای مزبور، به مزایا و قابلیت‌های منحصر به فرد مهرهای سفالین (که مشترک با ویژگی‌های قالب‌های سفالین دوره‌های میانی است) اشاره شده است.

طرح مسأله‌ی تحقیق

یکی از روش‌های مهم و خلاقه‌ی فرم‌دهی به بدنه‌های سفالین در دوره اسلامی در ایران، استفاده از مهر و قالب بوده است. نگارنده، تحقیقی که اختصاصاً به بررسی سفالینه‌های قالبی پرداخته باشد نیافت و اطلاعات مربوطه، به صورت پراکنده در منابع گوناگون فارسی و غیرفارسی مشاهده شد. این در حالی است که به نظر می‌رسد دانسته‌هایی راجع به سفال قالبی و نتایج پژوهشی در این زمینه، بتواند یاری‌گر پژوهش‌گران در حوزه‌ی تحقیق در سفال ایرانی-اسلامی بوده و نیز دستمایه‌ای برای الهام بخشیدن به سفال‌گران امروز، برای بهره‌گیری از دستاوردهای پیشین سفال‌گران ایرانی باشد. باید عنوان کرد که پراکندگی مطالب در این زمینه، علاوه بر بیان دشواری کار، ضرورت انجام چنین پژوهشی را نیز نشان می‌دهد. بنابراین و نیز بنابر علاقه‌ی شخصی نگارنده به پژوهش در زمینه‌ی سفال ایرانی-اسلامی، بررسی روند تولید سفال قالبی در دوره‌های میانی اسلامی در ایران (که مهم‌ترین دوره در تولید سفال قالبی بوده است)، به عنوان موضوع این پایان‌نامه، انتخاب شد.

سوالات کلیدی تحقیق

- در دوره‌های تاریخی سلجوقی تا تیموری، چه نوع محصولاتی با استفاده از قالب ساخته می‌شدند؟
- چه عواملی باعث گسترش استفاده از قالب در سفال‌گری دوره‌های میانی شد؟
- آیا ارتباطی بین تولیدات قالبی و تکنیک‌های لعاب‌دهی وجود دارد؟
- مراکز اصلی تولید سفالینه‌های قالبی چه شهرهایی بوده‌اند؟
- قالب‌های مورد استفاده برای ساخت سفالینه‌های رسی و خمیرسنگی، چه تفاوت‌هایی با یکدیگر داشته‌اند؟
- قالب‌های مورد استفاده برای ساخت سفال از چه جنس بوده و چگونه ساخته می‌شدند؟
- روند تولید محصولات قالبی چگونه بوده و آیا تغییری در نوع تولیدات رخ داده است؟

پیشینه تحقیق

نگارنده با بررسی پایان‌نامه‌ها و مقالات مربوطه در کتابخانه‌ها و سایت‌های اینترنتی، به تنها یک مورد برخورد که سفالینه‌های قالبی را مورد بررسی قرار داده باشد؛ مقاله‌ای با عنوان «نظری اجمالی به سفال قالب‌زده‌ی عصر سلجوقی»، اثر مریم دژم‌خوی، که در شماره‌ی ۱۵ (سال ۱۳۸۶) از دوفصلنامه‌ی «باستان‌پژوهی» دانشگاه تهران چاپ شده است. در این مقاله، کاملاً مختصر به این موضوع پرداخته شده و بسیاری از جوانب در نظر گرفته نشده است؛ از جمله این‌که، علت رواج ناگهانی قالب در

دوره سلجوقی مورد توجه قرار نگرفته، به انواع قالب و روش‌های ساخت آن اشاره‌ای نشده و بسیاری از تولیدات مهم قالبی مثل کاشی‌ها، محراب‌ها، پیکرک‌ها و ...، جزو بررسی‌ها قرار نگرفته‌اند. در بین دیگر تحقیقات انجام شده، هیچ کدام به صورت تخصصی به بررسی سفال قالبی نپرداخته و به اشاراتی جزئی در این مورد بسنده کرده‌اند.

در برخی کتاب‌های مربوط به سفال و سرامیک ایرانی و اسلامی، بخش‌هایی به بررسی انواع مهرها و قالب‌های مورد استفاده در تولید سفال ایرانی-اسلامی اختصاص داده شده است، اما بخشی که به صورت مدون و منسجم شکل گرفته باشد پیدا نشد. این امر نه تنها بر پراکندگی و محدودیت منابع در این زمینه دلالت می‌کند، بلکه حاکی از آن است که موضوع مورد نظر، قابل بررسی بوده و جای کار دارد.

از نمونه کتاب‌هایی که راجع به مهر و قالب در تولید سفال ایرانی-اسلامی سخن گفته می‌توان از دو نمونه‌ی فارسی و لاتین زیر نام برد:

-Watson, Oliver(2004) Ceramics From Islamic Lands. London : Thames & Hudson.

-کامبخش فرد، سیف‌الله (۱۳۷۹) سفال و سفالگری در ایران از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر. تهران: ققنوس.

از پایان نامه‌های مرتبط نیز میتوان از دو پژوهش زیر یاد کرد که هر دو اشاره‌ی بسیار مختصری به سفالینه‌های قالبی کرده‌اند و تاکید آن‌ها بر بررسی نقوش سفالینه‌ها بوده است:

- بررسی تکنیک، فرم و نقوش سفالینه‌های دوره سلجوقی (۱۳۷۰) اثر محمد جواد گوهری: در این پژوهش به اختصار به روش‌های مختلف تولید سفال در دوره سلجوقی و از جمله تولید به روش قالبی (در چند صفحه مختصر، بدون ایراد دسته بندی) اشاره شده است.

- نقش برجسته سفالینه‌های دوره سلجوقی در ایران (۱۳۶۸) اثر حمیدرضا بی‌نا: اشاره به سفال قالبی در دو صفحه صورت گرفته که بسیار اجمالی و کلی بیان شده است.

روش تحقیق و شیوه‌های مورد استفاده

تحقیق حاضر، بر اساس هدف، در گروه تحقیقات بنیادی قرار دارد. همچنین بر اساس ماهیت و روش، یک تحقیق توصیفی است که در آن محقق به دنبال چستی و چگونه بودن موضوع و آشکار کردن ماهیت پدیده‌ی شیء یا مطلب است و به‌طور کلی در پی بررسی و توصیف منظم و نظام‌دار وضعیت فعلی است. شیوه‌ی نگرش و نوع پرداختن به مسئله‌ی تحقیق در این پژوهش، به‌گونه‌ی

توصیفی-تحلیلی است؛ که در آن محقق علاوه بر تصویرسازی آنچه هست به تشریح و تبیین دلایل چگونگی بودن و چرایی وضعیت مسئله و ابعاد آن می‌پردازد.

روش گردآوری اطلاعات، ترکیبی از روش‌های کتابخانه‌ای و روش‌های میدانی از قبیل مشاهده و عکس‌برداری است. پس از گردآوری مطالب و نمونه‌های تصویری نسبتاً جامع و قابل استناد، اطلاعات به دست آمده مورد دسته‌بندی و تحلیل قرار گرفت و نتایج حاصله در هر بخش، ایراد گردید. لازم به ذکر است که نمونه‌های مورد مشاهده در بخش میدانی، متعلق به "موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران"، "موزه رضا عباسی"، "موزه ملی ایران" و "موزه دفینه"^۱ بوده‌اند.

^۱ - اداره‌ی کل موزه‌های بنیاد مستضعفان

فصل دوم: مهر و قالب

قالب

«قابلیت گل برای پذیرفتن اثر از شیئی دیگر و حفظ آن در حین پخت، امری است که سبب شده استفاده از مهر و قالب برای تزئین و ساخت سفال، سابقه‌ای طولانی، برابر با سابقه‌ی پخت سفال داشته باشد» (Watson, 2004: 134). شاید بتوان اولین حصیرهای گل‌اندودی که به صورت اتفاقی در کنار آتش قرار گرفته و پس از پخت، اثر آن‌ها بر روی گل پخته باقی ماند را نخستین قالب‌های مورد استفاده برای ساخت سفال نامید و متعاقباً، شکل‌دهی با دست و شیوه‌ی قالبی را قدیمی‌ترین روش شکل‌دهی به سفال دانست.

ساخت قالب برای تولید سفال به هزاره‌های قبل از میلاد بازمی‌گردد. «مصریان باستان در حدود ۴۰۰۰ تا ۳۴۰۰ ق.م اشیائی مثل مهره، طلسم زینتی و مذهبی و کاشی‌ها را از آمیخته‌ی آرد ماسه‌ی دُر کوهی و ۵ درصد کربنات و بی‌کربنات سدیم قالب‌گیری می‌کردند» (وولف، ۱۳۷۲: ۱۲۵). در ایران نیز قرن‌ها پیش از میلاد، از قالب برای ساخت سفالینه‌ها استفاده می‌شده‌است که برخی از نمونه‌های قالبی و یا قالب‌های ساخت چنین نمونه‌هایی، در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی وجود دارد (تصویر ۲-۱)؛ از جمله «سفال‌های قالبی که در تپه حصار و تل باکون در جنوب ایران پیدا شده‌است و نیز، قالب‌های گلی پخته شده برای تولید زیاد مجسمه، متعلق به سال‌های ۲۵۰۰ تا ۱۷۵۰ ق.م که از قسمت‌های مختلف کشور به دست آمده‌است» (همان: ۱۲۴).

تصویر ۲-۱: قالب مجسمه و نقش مثبت آن،

حوزه‌ی سوم تپه

گیان، ۲۵۰۰ تا ۱۸۰۰ ق.م

(وولف، ۱۳۷۲: ۱۲۴)

استفاده از قالب، نه تنها برای ساخت ظروف و مجسمه، بلکه بعضاً برای کاربردهای دیگری مانند ساخت الحاقات معماری نیز کاربرد داشته‌است. برای مثال «در معبد اینشوشیناک در شوش، نمونه‌هایی از آجر قالبی به دست آمده‌است» (آذرنوش و دیگران، ۱۳۸۰: ۶۱). استفاده از قالب برای ساخت سفالینه‌های کاربردی، در دوره‌های تاریخی گسترش یافت، به طوری که «پاره‌ای از ظروف لعاب‌دار دوره اشکانی، داخل قالب‌های کنده‌کاری شده، فشرده و شکل می‌گرفت» (وولف، ۱۳۷۲: ۱۲۷). «دسته‌ای از سفال‌های بدون لعاب ساسانی نیز قالب‌زده بودند» (ذکاء و سمسار، ۱۳۵۷: ۱۴). اما اوج‌گیری استفاده از قالب برای تولید سفال در ایران، در دوره اسلامی و به ویژه برای تولید نسبتاً انبوه

ظروف اتفاق می‌افتد؛ چنانچه لین^۲ (34: 1947) می‌گوید: «مسلمانان، سابقه‌ای طولانی در ایجاد عناصر نقش برجسته بر روی سفال، از طریق قالب‌ها داشته‌اند». این امر طبیعی به نظر می‌رسد، چرا که با تحریم استفاده از ظروف ساخته شده از فلزات گران‌بها در اوایل اسلام، سفال‌گری رونق گرفت و عرضه و تقاضا در این زمینه افزایش یافت و طبیعتاً لزوم استفاده از روش‌های تولیدی سریع‌تری که در عین حال تأمین‌کننده‌ی حس زیبادوستی متقاضیان باشد مطرح شد. در این‌جا استفاده از قالب، روشی مناسب برای تأمین خواسته‌ها بود. دیماند (۱۳۸۳: ۱۷۱) نیز عنوان می‌کند که «سفال‌گران خاورمیانه برای تولید انبوه ظروف سفالی بدون‌لعباب با تزئینات برجسته، مانند کوزه و ابریق، قالب به‌کار می‌بردند که بدنه‌ی اصلی از اتصال دو نیمه‌ی قالب‌خورده شکل می‌گرفت و سپس گردن، دسته و پایه به آن وصل می‌شد».

«نمونه‌هایی از ظروف قالبی که مربوط به دوره اولیه‌ی اسلامی است از ری، ساوه، استخر و شوش به‌دست آمده است که طرح‌هایشان مشابه طرح‌های ساسانی است و علاوه بر این، از کتیبه‌های کوفی و تصاویر مرغ وحشی نیز استفاده می‌شده است. طرز به‌کار بردن قالب در ادوار مختلف یکسان نبوده و مکان و نوع نقش نیز تغییر کرده است.... در میان طرح‌های قالب‌خورده‌ی ری و شوش، شاخ و برگ مو و گل‌های کوچک گشنیزی و در استخر، خطوط هلالی متداخل و متقاطع مرسوم بوده است. قالب‌های به‌دست آمده از نیشابور نیز، اغلب شامل نقوش اسلیمی و نقوش شیر در بیشه‌زار، پرنده، خرگوش و سایر حیوانات و نوشته‌های کوفی و نسخ است» (کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۴۷۰).

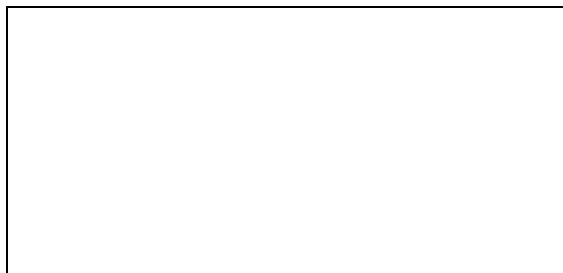
قالب‌ها برای تولید سفالینه‌هایی با لعاب سربی یا قلیایی تکرنگ نیز، در دوره‌های اولیه و میانی اسلامی به‌کار می‌رفتند.

«تزئین نمونه‌های قالبی مربوط به قرن نهم، به تفصیل نمونه‌های قرون ۱۱ و ۱۲ م/۵۶۰ه.ق نیست» (دیماند، ۱۳۸۳: ۱۷۱). در دوره‌های میانی اسلامی، استفاده از قالب افزایش می‌یابد. در واقع در این دوره‌ها نیاز به تولید سریع و انبوه و نیز هنرمندی سفال‌گران، استفاده از قالب را گسترده‌تر کرد و «تزئینات مختلفی بر روی قالب‌ها ایجاد شد که این تزئینات برجسته، متأثر از نقوش برجسته در فلزکاری بود» (وولف، ۱۳۷۲: ۱۲۸).

«سفال قالبی از همان سال‌های اولیه قرون اسلامی (دوره اموی)، به‌صورت لعاب‌دار (غالباً لعاب سبز سربی) و بدون‌لعباب، ساخته می‌شد» (گروبه، ۱۳۸۴: ۲۲). این‌گونه سفالینه‌ها از جنس گل رس معمولی و غالباً به شکل کوزه و تنگ ساخته می‌شدند (تصویر ۲-۲). ساخت این نوع سفالینه‌ها در

دوره سلجوقی و پس از آن نیز ادامه یافت، اما علاوه بر این، تنوع بسیاری نیز در ساخته‌های قالبی از جنس بدنه‌ی نوظهور خمیرسنگی به‌وجود آمد که برای این دسته از مصنوعات، لعاب قلیایی مناسب‌تر بود.

تصویر ۲-۲: ایران، قرن ۸ و ۹ م/۲ و ۳ ه.ق
یا جلوتر
(گروه، ۱۳۸۴: ۲۰)

در سفالینه‌های قالبی دوره اولیه‌ی اسلامی، نقش‌مایه‌ها که بسیاری از آن‌ها متأثر از نقوش ساسانی است، با برجستگی کم و گاه شبیه به شیوه‌ی باربوتن^۳ اجرا شده‌اند. اغلب قالب‌های ساخت چنین ظروفی، مستقیماً با ابزار، به‌صورت منفی حکاکی و نقش‌اندازی شده‌اند (تصویر ۲-۳). گاه از مهر نیز برای ایجاد نقوشی تکراری استفاده شده‌است.

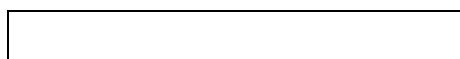

تصویر ۲-۴: خمره، دارای تزیینات قالبی
و الحاقی، ایران، ۶-۸ م/۲-۳ ه.ق
(Fehervari, 2000: 199)

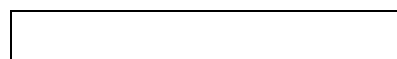
تصویر ۲-۳: قالب برای کاسه‌ی لعاب‌دار
سربی،
عراق، اوایل دوره عباسی، ۸-۹ م/۲-۳ ه.ق
(Fehervari, 2000: 37)

اما در دوره‌های میانی اسلامی، یعنی دوره‌های سلجوقی، ایلخانی و تیموری، شیوه‌ی رایجی برای ساخت قالب منفی به‌وجود آمد که همان قالب‌گیری از روی یک "مدل مثبت از پیش ساخته شده" (تصویر ۲-۵) بود. در این دوره، نقوش پیچیده‌تر و البته برجسته‌تر اجرا می‌شدند و اجرای مستقیم آن‌ها، به‌صورت منفی بر روی قالب دشوار بود. استفاده گسترده از کتیبه‌های خوشنویسی نقش برجسته، ضرورت استفاده از یک مدل مثبت را باز هم بیش‌تر می‌نمود.

تصویر ۲-۶: نیمه‌ای از یک قالب منفی که با
قالب‌گیری از روی یک مدل اولیه ساخته
شده‌است.

آرشیو عکس موزه ملی ایران

تصویر ۲-۵: مدل اولیه برای ساخت قالب
(Fehervari, 2000: 343)

^۳ - تزئین ظروف سفالی در حالت خیس و یا چرمینه، با نقوش خطی نیم‌برجسته که توسط یک گلابه‌ی غلیظ ایجاد می‌شد.

در دوره میانی اسلامی، استفاده از مهرهایی با نقوش مثبت، برای نقش‌اندازی روی قالب منفی بیش‌تر شد. باید متذکر شد که اهمیت مهرها که در واقع نوعی قالب فشاری هستند، کم‌تر از قالب‌های حجمی نبوده است. به‌همین منظور در این‌جا اشاره‌ای به مهرها نیز خواهد شد.

مهر

منظور از مهر، شیئی است که طرح یا نوشته‌ای به‌صورت وارون و سطحی منفی بر آن حک شده باشد و با فشردن آن بر سطحی دیگر بتوان نقش درستی را به‌صورت مثبت به‌دست آورد.

استفاده از مهر، از قدیمی‌ترین زمان‌ها وجود داشته و تا به امروز نیز ادامه یافته است. درابتدا، مهرها که به‌شکل فشاری و یا استوانه‌ای و از جنس‌های مختلفی مانند گونه‌های متنوع سنگ‌های قیمتی و نیمه‌قیمتی، سفال، چوب، فلز و... ساخته می‌شدند، اغلب برای مهروموم کردن کالاها و بسته‌های تجاری و نامه‌ها و فرامین و نیز برای ثبت مالکیت به‌کار می‌رفتند که چنین کاربردی تا به امروز هم ادامه یافته است. گاه نیز از قابلیت اصلی مهرها، یعنی مهرکردن استفاده نمی‌شد و تنها به‌عنوان تعویذ و یا برگ هویت اشخاص، توسط آن‌ها حمل می‌شد. از مهرها حتی به‌عنوان هدایا و نذوراتی به درگاه خدایان نیز استفاده می‌شد.^۴

اما قابلیت مهر برای تکرار یک نوشته و یا یک نقش‌مایه به میزان مورد نیاز و با فواصل دل‌خواه، سبب شد که از آن در امر تزئین استفاده گسترده‌ای شود. در این روند، در واقع طراحی و اجرا یک‌بار صورت می‌گیرد، اما نتیجه‌ی کار، بارها و بارها قابل تکرار خواهد بود. به همین دلیل از گذشته تا به امروز از مهر در صنایع مختلفی مانند فلزکاری، شیشه‌گری، آجرسازی و حتی نانوایی و شیرینی‌پزی استفاده می‌شده است. امروزه نیز اهمیت مهرهای گوناگون برای تکرار نقش‌مایه‌ها در صنایع هنری گوناگونی مانند چاپ پارچه حفظ شده است.

«پیشینه‌ی استفاده از مهر برای تزئین سفال، دست کم به دوره ساسانی بازمی‌گردد و در واقع از ویژگی‌های سفال اواخر دوره ساسانی و اوایل دوره اسلامی، استفاده از مهرهایی برای تزئین ظروف نگهداری بزرگ (خمره‌های انباری) لعاب‌دار و بدون‌لعاب بود. جنس مهرهای ساسانی از چوب بوده است» (وولف، ۱۳۷۲: ۱۲۷).

در دوره اسلامی، ساخت مهرهای استوانه‌ای متوقف شد و گویا هرگز از این‌گونه مهرها، چه بعد از اسلام و چه قبل از آن، برای تزئین سفال استفاده نشده است. اما استفاده از اشکال گوناگون مهرهای فشاری برای تزئین سفال، در دوره اسلامی گسترش یافت. «مهرهای اسلامی، از اجداد ساسانی خود

^۴ - چنین کاربردهایی بیش‌تر مربوط به مهرهای استوانه‌ای بوده است.

بسیار کوچک تر بودند» (گروه، ۱۳۸۴: ۲۲). استفاده از مهر برای تزئین سفالینه‌ها، به‌ویژه در اوایل دوره اسلامی وجود داشت. بسیاری از ظروف بزرگ که ساخت آن‌ها با قالب دشوار بود، با نقش مستقیم مهر و یا با نقوش ممهور الحاقی تزئین می‌شدند.

«طی دوره اولیه‌ی اسلامی، مهرهایی از جنس چوب یا سنگ و نیز سفال تولید می‌شدند و برای تزئین سفال‌ها به‌کار می‌رفتند» (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۰: ۴۵۸).

همان‌گونه که قبلاً نیز ذکر شد، در دوره اسلامی از مهرها نه‌تنها برای تزئین مستقیم سفالینه‌ها، بلکه برای تزئین قالب‌های منفی نیز استفاده می‌شد. در واقع از مهرهای نوع اول، بیش‌تر در دوره اولیه اسلامی استفاده می‌شد و استفاده از آن‌ها با افزایش استفاده از قالب‌های منفی در دوره میانی اسلامی، بسیار کم‌رنگ شد. برعکس، بیش‌ترین استفاده از مهرهای نوع دوم، در دوره میانی اسلامی و برای ساخت قالب‌های منفی از جنس گل رس (تصویر ۲-۱۱) بود که نمونه‌های بسیار شاخصی از این‌گونه مهرها در حفاری‌های غزنه و سمنگان به‌دست آمده‌است (تصویر ۲-۱۰).^۵

تصویر ۲-۹: مهر با کتیبه‌ی کوفی مورق،

سوریه یا عراق، ۱۰-۱۲م/۴-۶ه.ق

(Fehervari,2000: 345)

شکل ۲-۸: مهر با کتیبه‌ی کوفی،

ایران، ۱۲-۱۳م/۶-۷ه.ق

(Fehervari,2000: 345)

تصویر ۲-۷: مهر سنگی، نیشابور،

قرن ۳م/۳ه.ق

آرشیو عکس موزه ملی ایران

تصویر ۲-۱۰: نمونه مهرهای سفالی به‌دست آمده از غزنه و سمنگان در افغانستان کنونی، قرون ۵ و ۶ه.ق

(watson,2004: 149,150)

شکل ۲-۱۱: قالب‌های منفی که نقش‌مایه‌های تکراری آن‌ها با مهر ایجاد شده است، ایران، قرون ۱۲-

۱۳م/۶-۷ه.ق

(feharvari,2000: 337,338)

^۵ - رک به: Watson,2004: 149